

**ПИТАННЯ ДЕРЖАВИ, ПРАВА І
МОРАЛЬНОСТІ
В РОБОТАХ ВОЛ. СОЛОВЙОВА: У
КОНТЕКСТІ СУЧАСНОГО СОЦІАЛЬНО-
ФІЛОСОФСЬКОГО ДИСКУРСУ**

У центрі уваги автора – філософія права та політична філософія, розроблена В.С. Соловйовим. Показано, що не лише в онтології, а й у цих аспектах свого вчення філософ виходить з принципу вседності – необхідності враховувати взаємозв'язок ідеальних та матеріальних витоків буття, єдиного та множинного, раціонального, емпіричного та релігійно-містичного знання.

Доводиться, що й для сучасного соціально-філософського пізнання особливу роль відіграє ідея Соловйова про те, що між моральним законом та юридичним законом не існує протиріччя, що право несе у собі мінімум моральності. У статті розглядаються погляди філософа Володимира Соловйова на поняття держави, суспільства, патріотизму, моральності. Обґрунтовується важливість моральності та християнських цінностей в контексті історичного розвитку. Наводяться основні принципи побудови ідеальної моделі відносин держава – суспільство.

Ключові слова: держава, суспільство, моральність, криза гуманізму, вседність, влада, право.

В центре внимания автора – философия права и политическая философия, разработанная В.С. Соловьёвым. Показано, что не только в онтологии, но и в этих аспектах своего учения философ исходит из принципа всеединства – необходимости учитывать взаимосвязь идеальных и материальных начал бытия, единого и множественного, рационального, эмпирического и религиозно-мистического знания.

Доказывается, что и для современного социально-философского познания особую роль играет идея Соловьёва о том, что между нравственным законом и юридическим законом не существует противоречия, что право несёт в себе минимум нравственности. В статье рассматриваются взгляды философа

Владимира Соловьева на понятия государства, общества, патриотизма, нравственности. Обосновывается важность нравственности и христианских ценностей в контексте исторического развития. Приводятся основные принципы создания идеальной модели отношений государство – общество.

Ключевые слова: государство, общество, нравственность, кризис гуманизма, всеединство, власть, право.

The author focuses on the V.S. Solovyov's philosophy of law and political philosophy. It is shown that not only in the ontology, but also in those aspects of his teaching philosophy proceeds from the principle of unity (unity of all) - the need to consider the relationship of ideal and material life began, one and the many, rational, empirical and religious and mystical knowledge .

It is proved that for modern social and philosophical knowledge plays a special role Solovyov's idea that between the moral law and legal law there is no contradiction, that the right carries a minimum of morality. In the article considers the views of the philosopher Vladimir Solovyov on the concept of the state, society, patriotism, morality. Moreover, the importance of morality and Christian values in the context of the historical development. The basic principles of the ideal model of state – society relations.

Key words: state, society, morality, the crisis of humanism, unity (unity of all), the power, the right.

Вступ. Якість соціально-філософського мислення, тобто передусім здатність бачити проблемні ситуації у суспільному розвитку та вміти, принаймні теоретично, розв'язувати їх, залежить, на наш погляд, більшою мірою від того, наскільки сучасна суспільствознавча наука спирається на попередню філософську традицію. Доволі неповажливе відношення до останньої певною мірою сказалося на тому, що соціальна філософія перебуває нині у кризовому стані. Як зазначають сучасні науковці, відмова, з одного боку, від зважання на марксистську парадигму, що було характерним для радянського періоду, й, з іншого, знайомство з західним філософським досвідом, на жаль, не розв'язало питання перспективного розвитку соціально-філософського знання, а тільки заплутало, причому так, що тенденції подальшого руху соціально-філософського дискурсу мало проглядаються.

Наведемо одну з характерних точок зору щодо означеної проблеми: «...соціальна філософія ніяк не перетинається ні з

соціологічними поясненнями соціальної структури, ні з міркуваннями про єдність і різноманіття культурних систем, ні з проголошенням гармонійної завершеності або відкритості людської природи, ні взагалі з чим-небудь, що можна позначити. Вона стає важко вловимий метарозумінням чогось між, на що можна лише натякнути за допомогою художньої інтуїції або художньої метафори» [1, с. 137]. Теоретична криза, безумовно, впливає й на стан сучасного суспільства в цілому. Невипадково останній нерідко характеризують як «кризу гуманізму», яка, незважаючи на усі пошуки «нової» соціально-політичної антропології, поширюється. З іншої сторони, сучасний соціально-філософський дискурс, зокрема, стосовно філософії права, моралі, все більше спирається на думки філософів минулих епох. Чільне місце серед них посідає В.С. Соловйов [2, с. 190-193]. Отже, у статті ставиться мета – виявити актуальний потенціал політичних, правових, етичних тощо ідей філософа В.С. Соловйова як підґрунтя розвитку сучасного філософсько-антропологічного та соціально-філософського мислення.

Основна частина. У методологічному, зокрема, аспекті важливим є захист філософом тези про кінець епохи «завершених абсолютних систем», передусім через відсутність моносуб'єкта як субстанції філософського мислення та через історичність критеріїв системності знання [3]. В.С. Соловйовим обстоювалась думка, що теоретична філософія може розвиватися й поза абсолютних систем й бути при цьому «всеєдиною» наукою, але не пов'язаною з якоюсь завершеною конкретною системою, що претендує бути істиною в останній інстанції. Тобто, В.С. Соловйов критикує підходи, характерні для «класичної» філософії, й робить важливий для сучасної філософії висновок – знання не може бути одномірним, впливати з якоїсь однієї системи, а, скоріше, вибудовуватись на основі безкінечного доповнення одного підходу іншим, звісно, якщо вони відбивають реальність. У сучасній літературі звертається також увага на те, що знакова для творчості В.С. Соловйова праця «Виправдання добра» є не тільки реалізацією поставленого ним завдання – раціонально обґрунтувати ідею добра як підстави життєвого шляху людини (у тому числі і її суспільного буття) та показати, що Добро виступає силою історії, але й те, що цей філософський твір слугує демонстрацією застосування некласичної раціональної методології, яка дозволила виявити реальні підстави існування «суб'єктних багатоедностей» [4]. Щоправда, цей висновок сучасного вченого виводить вже за межі міркувань власне самого російського філософа. Варто, як видається,

з'ясувати й історичні контексти творчості В.С. Соловйова, особливості тодішньої доби.

Отже, рубіж XIX-XX століть був періодом критичного сприйняття минулої філософської традиції та пошуком «нової» мови філософування, яка могла б послужити основою й для вирішення суспільних проблем в межах філософського дискурсу. Тому не дивно, що велика увага приділялась В.С. Соловйовим питанням ролі держави та її місця в історії та сучасному суспільному бутті, моральності, зокрема, тому, як добро проявляє себе в суспільній історії, на рівні інституту держави; співвідношення влади і права тощо. Філософ прагнув розкрити їх з історичної, філософської, правової, релігійної та ін. точок зору. Перш за все звернемо увагу на статтю мислителя 1895 р. «Значення держави» [5], у якій він подає історію держави, починаючи з давньогрецького періоду, коли держава була містом, або «самостійною громадською общиною», й до сучасної йому епохи, в якій держава, за думкою Соловйова, не змогла виконати поставлене перед нею історичне завдання: «Держава, як дійсне історичне втілення людської солідарності, є реальною умовою загальнолюдської справи, тобто здійснення добра у світі» [5, с. 1100].

Причини цього криються у самій людині, її невідповідності до даної місії. У той же час, як підкреслює мислитель, саме людина творить підстави й політичної своєї історії: «Вчиняти за сумлінням і тільки за сумлінням є право й обов'язок усякої людини, і в цьому смислі будь-яка людина є моральнісний самодержавець» [5, с. 1105]. З подальших тлумачень філософа стає зрозумілим, що стан держави залежить від характеристики верховної влади, яка, в свою чергу, залежить від здібностей людей, що цю владу представляють, бути спроможними реалізувати поставлені завдання. Отже, виходячи з того, що, по-перше, право є «рівновагою приватного та загального інтересу», а, по-друге, є «умовним здійсненням моральнісного начала в суспільному середовищі», філософ так характеризує верховну владу, яка б могла б відповідати поставленим перед нею завданням: «Особливе завдання верховної державної влади визначається її положенням як опосередкованого діяча між безумовним моральним ідеалом і даною правовою організацією суспільства» [5, с. 1106].

Отже, на думку філософа, моральнісно справедлива, «праведна» держава, на рівні влади, зацікавлена не тільки у підтриманні свого існування, збереженні існуючого суспільного стану, але й у його вдосконаленні, без чого не можна гармонізувати приватні та загальні інтереси людей. Безумовно, над проблемою, а як, власне, цього досягти, мають працювати й сучасні суспільні інститути –

держава, право, наука тощо. В цьому відношенні доцільною, на нашу думку, настановою філософа є положення про необхідність «прогресу правового стану» суспільств саме у моральнісному сенсі, «у напрямку до суспільного ідеалу». Щоби реалізувати цю мету, вона повинна стати «... справою людської свободи и разом з тим не може бути надана свавілля приватних людей» [там само]. Невипадково у сучасній філософії (П. Рікер, Ю. Габермас та ін.) розглядають, наприклад, поняття справедливості як напівморальне, напівправове. Тим самим підкреслюється зв'язок правового та морального вимірів суспільного буття.

Ідея всеєдності – засаднича для філософії В.С. Соловйова, тому всю його систему часто називають «філософією всеєдності». Дбайливе ставлення мислителя до історії і культури, на думку дослідників, стало основною причиною появи такої філософської теорії. Мова йде про єднання Бога і людини, ідеальних і матеріальних начал, єдиного і множинного, раціонального, емпіричного і релігійно-містичного знання; моральності, науки, релігії, естетики тощо. В книзі «Виправдання добра. Моральнісна філософія» В.С. Соловйов головне для себе завдання таким чином: «Встановити в безумовному моральнісному началі внутрішній та всебічний зв'язок між правдивою релігією і здоровою політикою – ось головне домагання цієї моральної філософії» [6, с. 82], адже смисл історії філософ бачить у тому, щоб людству самому стати божественним, Боголюдством, тобто набути здатність у своїй практичній діяльності зважати на Абсолют, нести його в собі: «Є Бог в нас, – отже, Він є» [6, с. 251], – стверджує В.С. Соловйов.

Звідси випливає те, що політико-правова концепція філософа є у філософсько-світоглядному своєму підґрунті релігійною. Але нам хотілось би підкреслити й персоналістичність його підходу, що особливо проявляється у главі «Особа і суспільство», де розглядається проблема добра крізь історію людства [6, с. 281-300]. У своїх міркуваннях філософ кардинально перебудовує традиційне для минулої історії відношення до особи як «функції» суспільства, стверджуючи, що «між дійсним значенням особи і дійсною силою суспільства відношення не зворотне, а пряме»; що «остаточна одиниця людського суспільства є особистість, і вона завжди була діяльним початком історичного прогресу, тобто переходу від вузько обмежених і убогих форм життя до більш великих і змістовних громадським утворень» [6, с. 289, 295]. Такий підхід, безумовно, сприяв не тільки формуванню персоналізму як напрямку філософії ХХ ст. (спочатку у російській, а пізніше й у європейській філософії), але, як вже

підкреслювалось, змінював соціально-філософський дискурс щодо розуміння взаємин людини із суспільством, де перше місце почало заступати культивування принципу «солідарності з іншими», згідно з думкою Соловйова.

Даний принцип, який можна було б означити і як принцип діалогічності, зважання на значення інших людей, у чомусь не схожих один з одним, особливо яскраво проявлявся у публіцистичних роботах В.С. Соловйова [7, с. 175-621]. Ця діяльність припадає на 80-ті роки XIX ст. Філософ у доступній широким масам формі розглядає, наприклад, проблеми прогресу, міста філософії у програмі міністерства освіти, розуміння смислу християнської держави тощо. Він бере участь і в полеміці «західників» і «слов'янофілів», яка у той період була популярною. Не цурався філософ й пекучих для суспільства проблем захисту національних або релігійних меншин, висловлював протест проти антисемітизму, переслідування греко-католиків тощо. Розглядаючи, зокрема, національне питання, Соловйов вважає, що розв'язуючи його, слід шукати відповідь «...у вічних істинах релігії. Бо ідея нації є не те, що вона сама думає про себе у часі, але те, що Бог думає про неї у вічності» [7, с. 220]. В.С. Соловйов був упевнений, що у кожній нації є в світі своє призначення, покладене на неї Богом, є своя «всесвітня функція», адже людство являє собою своєрідний організм, де усі частини пов'язані воедино і тільки на перший погляд може здатися, що одна з них може бути цілком самостійною і незалежною. Звідсіль випливає, що при розумінні історичного поступу важливо, на думку філософа, враховувати «релігійний характер народу», який відбивається на його історії.

Отже, саме у релігійному світогляді, його конкретно-історичних особливостях, філософ вбачав внутрішню підставу для загальної єдності людства, можливості, якщо не єднання, то певних відносин між Заходом и Сходом. І хоча сучасники й сприймали ідеї В.С. Соловйова неоднозначно та й офіційна православна церква негативно відносилась до його міркувань (так, після опублікування «Релігійних основ життя» йому було заборонено оприлюднювати релігійно-богословські твори), все ж таки й до сьогодні у існуючих цивілізаційних розломах, що супроводжують й сучасну історію, релігійний фактор не є на останньому місці.

У біографії філософа 1891 рік став у певному значенні переломним – він стає редактором філософського відділу Енциклопедичного словника Брокгауза і Ефрона, крім редакторської роботи, він пише низку статей для словника, працює над перекладом

творів Платона, розпочинає роботу над циклом філософських трактатів, в яких має намір викласти свою систему філософії. Відкриває цикл робота «Виправдання добра», про яку вже йшлося, але ще раз варто підкреслити, що в ній ставиться фундаментальна філософська проблема сенсу життя, який полягає у прагненні йти до моральної досконалості та у досягненні морального ідеалу, який ототожнюється з Богом як абсолютним Добром. Зачіпаються у ній й питання національно-державного облаштування, історичного розвитку людини і суспільства, моралі, права, історичного майбуття людства.

При цьому філософ прагне створити не просто вчення, систему знання, а практичну філософію. На думку В.С. Соловйова, «Взаємне відношення між моральною областю і правовою є одне з корінних питань практичної філософії. Це є по суті питання про зв'язок між ідеальною моральною свідомістю і дійсним життям, від позитивного розуміння цього зв'язку залежить життєвість і плідність самої моральної свідомості» [6, с. 446]. Розглядаючи цю тему в історичній площині, зважаючи на три основні, на його думку, моменти особисто-суспільного життя, а саме – релігійний, політичний та пророчий, які в цілому відповідають історичному поступу, мислитель виділяє й три конкретні ступені людської свідомості та життєвого ладу. Тобто, логіка історії розгортається, як вважає філософ, наступним чином: спочатку родова ступінь, що належить історичному минулому, хоча вона й зберігається у видозміненій формі, такій як сім'я, потім йде національно-державний лад, який панує у сьогоденні, а от за ним, на думку Соловйова, обов'язково має наступити етап, який відтворуватиме ідеал суспільного розвитку – «всесвітнє спілкування життя». Останнє поняття описує можливу модель «ідеальних» взаємин між особистістю та державою, державою та суспільством і дійсно, за думкою мислителя, є суспільним ідеалом, який людство має прагнути реалізувати.

Різниця між цими суспільно-історичними циклами полягала, як зазначав мислитель, лише в тому, наскільки суспільство за своїм істотним змістом може бути «моральним заповненням» або «здійсненням особистості» в певному «життєвому колі». Отже, на першому, означеному вище, ступені історичного розвитку людства обсяг цього кола був недостатній – він обмежувався для кожного його родом; на другому ступені – батьківщиною, а от на третьому ступені людська особистість досягає, як міркує філософ, усвідомлення своєї «внутрішньої нескінченності», отже прагне здійснити її у суспільстві досконалості, для якого є характерним скасування будь-яких обмежень, причому не тільки, говорячи словами В.С. Соловйова, «за

змістом», але й «за обсягом життєвої взаємодії». Зрозуміло, що йдеться про взаємодію як між особистостями, так і людьми і певними суспільними інституціями.

Відзначимо, що важливим для соловйовської концепції суспільного розвитку є й поняття морального блага, яке в деякій мірі є співзвучним категоричному імперативу Ім. Канта, але розкривається філософом в контексті означення ролі держави, її співвідношення з суспільством. Отже, спільне благо, на думку Соловйова, або загальна користь, щоб мати значення морального принципу, повинні бути в повному розумінні загальними, тобто відноситися не до багатьох тільки або до більшості, а до всіх без винятку. Тільки у цьому випадку благо дійсно буде благом всіх, тим самим і благом кожного. Слугуючи благо з самовідданістю, особа, тим самим, не втрачає, а здійснює свою безумовну гідність, доводить власне значення, адже можливість нескінченного розвитку постає дійсною тільки через «внутрішнє з'єднання кожного з усіма». Можна, звісно, побачити в цих міркуваннях певний утопізм думки мислителя, але нам хотілось би підкреслити, що тут вибудовується й діалоговий підхід, важливий як для розуміння суспільного руху, так і для теоретичного обґрунтування подальших його історичних перспектив.

Розмірковуючи про долю сучасної цивілізації, В.С. Соловйов виділяє три сили: Захід, Схід і слов'янський світ. Остання суспільна сила, на його думку, може дати світові життя і оновлення, сприяти формуванню певної цілісності людства, адже за своєю релігійною вірою слов'янські народи традиційно сповідують свій зв'язок з вічним божественним началом, у тому числі і у повсякденній діяльності, що звільнює від будь-якої однобічності, прихильності до вузьких інтересів, сповнює вірою в позитивну дійсність вищого світу. У земному ж житті головним постає не багатство саме по собі чи життєвий комфорт, а моральнісний обов'язок, сумління, не стільки суще, як належне. Можна стверджувати, що наскрізь через праці В.С. Соловйова простежується ідея нерозривного зв'язку історії, процесу державотворення, державної діяльності і християнської релігії: «Перебуваючи на шляху азійських орд, які не переставали напірати на християнський світ, Київська Русь мала перш за все боротися за існування. При слабкості державної організації ця боротьба не могла бути успішною. Молодий нації загрожувала небезпека насильно загинути, чи не встигнувши розвинути своїх духовних сил. Було потрібно настійно створити міцну державу» [8]. Філософ навіть вибудовує поняття «християнської держави»: якщо держава, в ідеалі, охороняє інтереси громадян, то християнська держава, окрім цього,

прагне поліпшити умови існування людей, піклується про соціально незахищені прошарки.

Правова система створюється, за його переконанням, на основі моралі. Співвідношення права і моралі трактувалось таким чином: мораль завжди орієнтується на ідеал, створює норми належної поведінки, звернена до внутрішньої сторони волі індивіда, в той час як право носить умовний характер, передбачає обмеження, тому що в юридичній галузі важливі вчинок і його результат. Право розглядає зовнішній прояв волі – майно, дія, результат дії. Звідси випливає, за В.С. Соловйовим, головне завдання права – не створювати на землі «Царство Боже», а перешкоджати тому, аби не перетворювалось життя людей в пекло. Мета права – врівноважувати два моральних інтереси: особисту свободу і загальне благо. «Загальне благо» повинно обмежувати приватні інтереси людей, але воно не може їх підміняти, тому філософ виступав проти смертної кари та довічного ув'язнення, які, на його думку, суперечать суті права.

Виходячи з того, що суспільство не може жити виключно за моральним законом, для захисту всіх інтересів потрібні юридичні закони та держава. Поняття закону, за В.С. Соловйовим, визначається як обмеження особистої свободи вимогами загального блага. До ознак закону відносяться: публічність, конкретність, реальна можливість застосування. Ознаками ж влади виступають наступні: видання законів, справедливий суд, виконання законів. Таким чином, головна функція державної влади зводиться до підтримання порядку, результатом чого повинно стати забезпечення можливостей розвитку для кожного члена суспільства (і в першу чергу – моральнісного становлення особистості). Отже, про прогрес держави, на думку В.С. Соловйова, є сенс говорити тоді, коли цей інститут якомога менше обмежує «внутрішній моральний світ людини» та якомога точніше, ширше забезпечує «зовнішні умови для гідного існування» людей.

Як зауважує сучасний дослідник творчості філософа Є.М. Амеліна, «Ідеал суспільний, на його думку, є не що інше, як уявлення про найбільш досконалий суспільний лад, де подумки вирішуються існуючі протиріччя» [9, с. 23] і наводить на підтвердження висловленого наступні слова самого мислителя: «Всякий соціальний ідеал передбачає сьогодення, існуюче суспільство в усьому його дійсному складі і потім вимагає, щоб це дійсне суспільство не тільки існувало, але існувало як повинно, а так як належне взагалі визначається моральним началом, то будь-який соціальний ідеал містить в собі застосування моральних начал до існуючого суспільства» [10, с. 130]. Є.А. Гнатенко, міркуючи про підходи,

намічені В.С. Соловйовим, у контексті проблеми правової держави, звертає увагу на наступне: «На важливість для Соловйова саме питання про взаємовідносини права і моральності вказує і його учень Євген Трубецькой: “Якщо у Соловйова є деякі заслуги в галузі філософії права, то їх треба шукати не у визначеннях тих чи інших юридичних понять, а в деяких його моральних судженнях про належне в праві”. І це дійсно так. Головний пафос Соловйова – в його вченні про те, яким має бути право, а не про те, яким воно є» [11, с. 82-83].

Висновки. Варто зазначити, що вчення В.С. Соловйова нерідко порівнюють з філософськими прагненнями Платона. Відбувається це тому, що обидва мислителі займалися пошуком певної моделі держави, яку можна було б вважати «ідеальною», тобто державою в сутності своїй, такою, яка б відповідала поставленим перед нею завданням. На відміну від Платона, Соловйов застосовував релігійний підхід, центральною в його роботах була ідея Добра. При цьому філософів об'єднувало те, що кінцевою метою їх теоретичних пошуків була ідея справедливої та благополучної спільної взаємодії влади і народу, держави і суспільства. Поняття ж моральності повинно було бути у В.С. Соловйова основою цих відносин. Його вчення відрізняється від інших передусім непохитною вірою в силу Добра і самої людини, тому саме моральність, за Соловйовим, виступає основою для міжособистісних відносин на всіх рівнях суспільного буття.

Література:

1. Сунягин Г.Ф. Социальная философия и философия истории / Г.Ф. Сунягин // Философское образование: Вестник Ассоциации философских факультетов и отделений. Вып. 1(4). – 2013. – М.; СПб., 2013. – 186 с. – С. 135-141.
2. Философия права: учебник / О.Г. Данильян, Л.Д. Байрачная, С.И. Максимов и др.; [под ред. О.Г. Данильяна]. – Х.: Прапор, 2005. – 384 с.
3. Дзема А.И. «Век отчаяния» в оценках Вл. Соловьёва / А.И. Дзема // Соловьёвские исследования. – Вып. 3(51). – 2016. – 187 с. – С. 16-26.
4. Моисеев В.И. О субъектных структурах в «Оправдании добра» Владимира Соловьёва / В.И. Моисеев // Соловьёвские исследования. – Вып. 2(54). – 2017. – 227 с. – С. 6-17.
5. Соловьёв В.С. Значение государства // Соловьёв В.С. Россия и вселенская церковь. – Мн.: Харвест, 1999. – 1600 с. – С. 1093-1108. – (Классическая философская мысль).

6. Соловьёв В.С. Оправдание добра. Нравственная философия / В.С. Соловьёв // Соловьёв Вл.С. Сочинения в 2 т. Т. I; [состав., общ. редакция и вступ. статья А.Ф. Лосева и А.В. Гулыги; примеч. С.Л. Кравца и др.]. – М.: Мысль, 1988. – 892, [2] с. – С. 47-580. – («Философское наследие»).

7. Соловьёв В.С. Сочинения в двух томах. Том 2. Чтения о Богочеловечестве. Философская публицистика / В.С. Соловьёв; [примечания Н.В. Котлерев, Е.Б. Рашковский]. – М.: Издательство «Правда», 1989. – 735 с. – (Приложение к журналу «Вопросы философии»).

8. Соловьёв В. Несколько слов в защиту Петра Великого // Пётр Великий: pro et contra. – М.: РХГИ, 2003. – Режим доступа: http://az.lib.ru/s/solowxew_wladimir_sergeewich/text_0210.shtml.

9. Амелина Е.М. Общественный идеал в России и его основные черты / Е.М. Амелина // Соловьёвские исследования. Вып. 4 (36). – Иваново: ИГЭУ, 2012. – С. 22-37.

10. Соловьёв В. Критика отвлечённых начал. – М.: Университетская типография (М. Катковъ), 1880. – 435 с.

11. Гнатенко Е.А. Философский проект правового государства в культуре предреволюционной России: монография / МВД Украины, Луган. акад. внутр. дел им. 10-летия независимости Украины; [научн. ред. К.В. Дервянко]. – Луганск: РИО ЛАВД, 2003. – 288 с.